

ARŞİV VESİKALARINA GÖRE OSMANLI DEVLETİ'NDE ERMENİ CEMİYETLERİ (1875-1925 YILLARI ARASI)

Dr. Cahit KÜLEKÇİ
Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZET

Türklerin Anadolu'ya göçlerinden sonra yoğunlaşan Türk-Ermeni münasebetleri, uzunca bir süre müspet devam etmiş, en azından o yıllarda çok ciddi bir siyâsi sorunla karşılaşmamıştır. XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren, bariz bir şekilde bu münasebetler siyâsi çekişmelerle anılmaya başlanmış ve 'Şark Meselesi', Ermenilerden ayrı düşünülemez hale gelmiştir. Bunda Ermenilerin kurmuş oldukları cemiyetlerin etkisi büyüktür. Çalışmamız arşiv belgeleri ışığında bu cemiyetlerin kuruluş amaçları ve Osmanlı Devleti'nde ne gibi faaliyetlerde buldukları üzerinde duracaktır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Cemiyetleri, Osmanlı Devleti, Şark Meselesi.

ABSTRACT

The Armenian Communities in the Ottoman State According to the Archive Documents

The Turks-Armenian relations which intensified following the Turkish migration to Anatolia had lasted in peace for a long period. At least, in those years there did not happen any serious political problem. From the second half of the XIX. century onwards, these relations clearly began to be mentioned in the political strives and the 'Eastern Question' could not be considered apart from the Armenians. The communities established by the Armenians had a great influence in this issue. In this study, it has been focused on the foundation and aims of these communities and what kind of activities they made in the Ottoman State in the light of archives.

Key Words: Armenian Communities, Ottoman State, Eastern Question.

Osmanlı Devleti'nde mukîm Ermenilerin, başlangıcı XIX. yüzyılın sonlarına tesadüf eden 'birlikte hareket etme' eğilimlerini, kurmuş oldukları cemiyetlerden anlayabilmekteyiz. XX. Yüzyılın ilk çeyreğine kadar uzanan elli yıllık bir zaman diliminde Ermenilerin geçirdikleri bu değişimin safhalarının 'cemiyetleşme' şeklinde ortaya çıkması, Ermenilerin planlı birlikteliğine işaret etmektedir. Aynı zamanda cemiyetlerin varoluş sebepleri ve icrâ ettikleri faaliyetler, Osmanlı

Devleti'nin son döneminde gayrı Müslim tebeanın devlete olan bakışını da simgelemektedir. Bu çerçevede çalışmamızın, günümüzde sıkça tartışılan 'Ermeni Meselesi'nin daha iyi anlaşılmasına da katkıda bulunacağını umuyoruz.

Çalışmamız hem Osmanlı Devleti'nde hem de yurt dışında yaşamlarını sürdüren Ermenilerin bir araya gelerek kurmuş oldukları cemiyetlere odaklanmıştır. Çalışmamızda 'Hınçak' ve 'Taşnak' gibi pek çok araştırmacı tarafından bilinen 'meşhur' Ermeni cemiyetler bir tarafa bırakılmış, arşiv vesikalarında saklı kalan diğer cemiyetlere dikkat çekilmiştir. Dolayısıyla cemiyetlerin belirlenmesi ve haklarında malumat verilmesinde genel olarak dönemin kaynaklarından birisi olan arşiv vesikaları kullanılmıştır. Bu konuda çok az bilgi olduğu malumsa da elde ettiğimiz vesikalar bize cemiyetlerin kuruluş amaçları ve faaliyetleri hakkında fikir edinmemizi mümkün kılmıştır.

XIX. yüzyılın sonlarında, diğer bir ifade ile Osmanlı Devleti'nin siyâseten zayıfladığı dönemde ortaya çıkmaya başlayan bu cemiyetlerin büyük bir kısmının hedefinde Anadolu'daki topraklarda karışıklık çıkarılması, bağımsızlığın kazanılıp ayrı devlet kurulması bulunmaktadır. Fakat cemiyetlerin tamamını 'fesad cemiyeleri' olarak vasıflandırmak da mümkün değildir. Fakirlere yardım etme, fakir Ermeni çocuklarının eğitimlerine destek olma gibi amaçlarla kurulan cemiyetler mevcut olduğu gibi fesad cemiyetlerine karşı kurulan cemiyet de mevcuttur.

Bunların yanı sıra hemen hemen her kilisenin de bir cemiyeti bulunmaktadır. Kiliselerin kontrolü altında olan bu cemiyetlerin fesad hareketlerinden çok muhtaç olan Ermeni halkına yardım amacı taşıdığı söylenebilir. Kadıköy Ermeni Kilisesi Cemiyeti tarafından fakir ailelerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla oyunlar düzenlenmesi;¹ Topkapı Ermeni Kilisesi Cemiyeti tarafından fakir hastaların sağlık giderlerini karşılamak üzere sandık oluşturulması ve iâne bileti basılması² mezkûr amaca hizmet etmektedir.

Amerika başta olmak üzere İngiltere, Yunanistan, Rusya gibi devletlerin de Ermenilerin cemiyetleşme sürecine tesir ettiği görülmektedir. İngiliz Ermeni Cemiyeti gibi cemiyetler, Ermeni gençlerini örgütleyerek Ermenilerin Anadolu'da müstakil bir devlet kurmaları yönünde tahrikte bulunduğu ve bu yönde yayın yaptıkları vesikalardan anlaşılmaktadır.³

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren 'millet' düşüncesi ile donanmış Ermeniler, Yunanistan gibi bağımsız bir devlet olma projesinin gerçekleştirilebilmesi için birlikte hareket etmeleri gerektiğinin farkına varmışlardır. Bu tür hareketler için dış devletlerin de kendilerine destek olması gerektiğini bilen Ermeniler, belki de tüm bunları bir anda elde edebilmek uğruna kurdukları cemiyetler ve çıkardıkları neşriyatla kitlelere yayılmaya çalışmışlar, bunda da kısmen başarılı olmuşlardır.

¹ BOA, DH.MKT., D. 1993 G. 45 (h.1310)

² BOA, DH.MKT., D. 1752 G. 27 (h.1308)

³ BOA, Y.A.HUS., D. 276 G. 63 (h.1310); BOA, Y.A.HUS., D. 279 G. 129 (h.1311)

Arşiv vesikalarında, hakkında bilgi bulabildiğimiz XIX. yüzyılın son çeyreği ile XX. yüzyılın ilk çeyreği arasında kurulan Ermeni cemiyetleri şunlardır:

1.Cemiyet-i Tedrisiye

Cemiyet Kayseri'de kurulmuştur. Kayseri Ermeni Kilisesi'nin önderliğinde kurulan cemiyet, Ermeni kilise meclisinin denetimi altında faaliyetlerini sürdürmüştür. Cemiyetin zararlı faaliyetleri tespit edildiğinden İstanbul'da bulunan Ermeni Patrikliği ile arası açılmış, hem kilise hem de cemiyet patriklik tarafından uyarılmış, cemiyetin zararlı faaliyetlerine son vermesi istenmiştir.

Eğitime hizmet amacıyla kurulan cemiyetin âzâlarından birisinin eğitim dışında bir takım faaliyetlerde bulunduğu devlet tarafından da tespit edilmiş, bu durumun düzeltilmesi hususu ayrıca patrikhaneye bildirilmiştir. Bu bildirin ardından patrikhane, söz konusu cemiyetle kendilerinin de ihtilafı olduğunu ifade ederek, durumun tetkikinin devlet tarafından yapılmasını istemiştir. Bunun üzerine cemiyetin tetkiki devlet tarafından yapılmış ve cemiyetin kuruluş amacına uygun olarak çalışması gerektiğine dair bir uyarıda bulunulmuştur.⁴ Cemiyetin kapatılıp kapatılmadığına dair belgede herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

2.Ermeni Cemiyet-i Vataniyesi

Paris'te faaliyetini sürdüren cemiyetin nerede kurulduğuna dair bir bilgi yoktur. Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenileri devlet aleyhine kışkırtmak amacıyla çeşitli yayımlar yapan cemiyet, bu yayımları 'Ermeni Cemiyet-i Vataniyesi' ibaresiyle neşretmektedir. Paris'te gerçekleştirilen bu neşirler devletin ilgili birimlerince incelendikten sonra zararlı olduğuna karar verilmiş, neşirlerin yurt içine sokulmaması ve satışına engel olunmasına dair emir çıkarılmıştır.⁵

Ancak devletin bu emrine rağmen neşriyatın Osmanlı topraklarına girmesi engellenememiştir. Paris'ten gelen postaların içine gizlenerek yurt içine sokulan neşriyat İskenderun'da fark edilmiş ve posta memurları durumu hariciye nezaretine bildirmiştir.⁶

Durum hakkında bilgi isteyen Hâriciye Nezâreti'ne cevâben yazılan yazıda, bu neşriyatın yabancı postaneler vasıtasıyla yurda sokulduğu, bundan dolayı neşriyatın yurda sokulmasının engellenemediği belirtilmiştir. Bunun üzerine nezâret yurt dışından gelen postalarının takibinin dikkatli biçimde yapılmasını, bu ve buna benzer zararlı neşriyatın yurda sokulmasının engellenmesini içeren bir emir göndermiştir.⁷

Ermenilerin yurt içinde çıkarmış oldukları yayınların devletin tahkikatı neti-

⁴ BOA, DH.MKT., D. 1341 G. 59 (h.1300)

⁵ BOA, DH.MKT., D. 1409 G. 22 (h.1304)

⁶ BOA, DH.MKT., D. 1426 G. 52 (h.1304)

⁷ BOA, DH.MKT., D. 1433 G. 108 (h.1304)

cesinde kesintiye uğraması sebebiyle, benzer yayınların yurt dışından, Romanya ve Bulgaristan'dan Osmanlı Devleti'ne sokulmaya çalışılması⁸ ile din adamlarının bu cemiyetlere destek vermesi,⁹ XIX. yüzyılın sonlarında Hâriciye Nezâreti'ni bir hayli meşgul etmiş ancak Ermenilerin bu faaliyetleri engellenememiştir.

3.Vatanperveran Cemiyeti

Ermeni Vatanperver Cemiyeti ya da sadece Vatanperveran Cemiyeti, Ermeniler tarafından kurulan cemiyetler içinde en faal olan cemiyetlerdendir. Hem yurt içinde hem yurt dışındaki faaliyetleri ile oldukça dikkat çekmiştir. Londra'daki çeşitli cemiyetlerle de ortak çalışmalar yürüten Vatanperveran Cemiyeti, zaman zaman yabancı cemiyetlerin merkezlerinde konferanslar düzenleyerek onların da desteğini almaya gayret göstermişlerdir.¹⁰

Ermenilerin bağımsızlığını kazanması hususunda yaptıkları neşir faaliyetleri bir tarafa, cemiyet taraftarlarının Zeytun ve Toros Dağları'nda Osmanlı ordusu ile fiilen çatışması ve hatta Aziz Paşa önderliğindeki askeri birliği mağlup etmesi¹¹ cemiyetin fikrî sahada mücadeleden yana olmadığını göstermektedir. Cemiyetin kurulması düşünülen Ermenistan için nizamname de yayımlaması¹² da bu çatışmalardan sonra gerçekleşen bir durumdur.

Cemiyetin nerede kurulduğu bilinmemekle birlikte, daha çok yurt dışından yönetildiği ve merkezinin Londra olduğu anlaşılmaktadır.¹³ Cemiyet, bir taraftan Türkler aleyhine yayınlar yapıp, Türklerle çatışırken diğer taraftan Kürtler aleyhine de yayın yapmakta, Kürtlerle de çatışmaktadır.¹⁴

Muş civarında ikâmet eden Ermenilere karşı, muhtemelen Kürtler tarafından gerçekleştirilen saldırılar karşısında dış devletlerin olaya müdahalesini isteyen cemiyet,¹⁵ Berlin Anlaşması'nın imzalanmasından sonra, anlaşmayı imzalayan devletlerin kontrolü altında kendilerine has bir idarenin tesisini dahi isteyebilmişlerdir.¹⁶

Osmanlı Devleti'nde yayımlanan Hayk,¹⁷ Hayasdan¹⁸ isimli gazetelerin de sahibi olan cemiyet, Londra ve Paris'ten Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Ermeniler için çeşitli ülkelere '*istidâ*'lar göndererek, bunların yabancı gazetelerde yayımlanmasını sağlamışlar, bu şekilde yurt dışında yaşayan tüm Er-

⁸ BOA, DH.MKT., D. 1512 G. 109 (h.1305)

⁹ BOA, Y.A.HUS., D. 209 G. 18 (h.1305)

¹⁰ Ermenilerin Londra'da bulunan Vebating Kulüp'teki konuşmaları buna bir örnektir. BOA, Y.A.HUS., D. 235 G. 19 (h.1307)

¹¹ BOA, Y.PRK.TKM., D. 11 G. 10 (h.1304)

¹² BOA, Y.PRK.AZN., D. 4 G. 74 (h.1308)

¹³ BOA, Y.PRK.TKM., D. 33 G. 63 (h.1312)

¹⁴ BOA, HR.TO., D. 112 G. 136 (m.1889)

¹⁵ BOA, HR.SYS., D. 33 G. 63 (m.1894)

¹⁶ BOA, HR.TO., D. 351 G. 89 (m.1894)

¹⁷ BOA, HR.SYS., D. 73 G. 86 (m.1896)

¹⁸ BOA, HR.TO., D. 112 G. 56 (m.1888)

menileri de örgütlemek istemişlerdir. Paris'teki Ermeni Vatanperver Cemiyeti'nin Fransız Hariciye Nezaretine gönderdiği ve 'Siecle Gazetesi'nde yayımlanan istidaname bunlardan birisidir.¹⁹ Cemiyetin Londra'daki merkezinin Lord Salisbury'e gönderdiği ve Roma'da neşredilen 'Italie Gazetesi'nde yayımlanan istidaname de bir başka örnektir.²⁰ Tedbir olarak bu gazetelerin de yurda sokulması yasaklanmıştır.²¹

Söz konusu cemiyetin XIX. yüzyılın sonlarında yüz kızartıcı bazı vakıaları sebebiyle, İngiliz Hariciye Nazırı'na ihbar edilmeleri ve bunun Paris'te neşredilen 'Figaro Gazetesi'nde yer alması da ilginçtir. Söz konusu hadise, nazırlık tarafından tahkik edilmiş ve cemiyetin bu gibi durumlara mahal vermemesi istenmiştir.²²

4. Ermeniyan Cemiyeti

Fransa'nın Marsilya şehrinde kurulmuştur. Cemiyetin yine aynı şehirde 'Ermeniya' isimli bir gazete çıkardığı ve Osmanlı Devleti aleyhine yayın yaptığı ifade edilmektedir. Muzır neşriyatından dolayı yayının Osmanlı Devleti'ne sokulması yasaklanmış ve tüm yabancı elçiliklere durum bildirilmiştir.²³

5. Cemiyet-i İttihadiye

XIX. yüzyılın sonlarında Muş'ta kurulan cemiyet, siyâsî ya da kültürel faaliyetlerden çok Ermenilerin silahlanması konusunda çalışmalar yürütmüştür. Cemiyet bu ve benzeri faaliyetleri sebebiyle devletin aleyhine kurulmuş fesad cemiyetleri arasında değerlendirilmiş ve kapatılmıştır.²⁴

6. Engiziation Cemiyeti

Cemiyetin tam nerede ve ne zaman kurulduğuna dair bilgi yoktur. Ancak cemiyetin haksız yere lağvedilerek bazı üyelerinin tutuklandığına dair Paris'te çıkan 'Deba' ve 'Semaphore' gazetelerinde bilgi olduğu nakledilmektedir. Bu haber Osmanlı Hariciye Nezareti tarafından tektzip edilmiş, cemiyetin haksız yere lağvedilmediği, fesad faaliyetleri sebebiyle bazı âzâlarının tutuklandığı ifade edilmiştir.²⁵

7. Feda-yı Nefs Cemiyeti

Cemiyet Tokat'ta kurulmuştur. Cemiyet, Ermeni halkını örgütleyerek devlet aleyhine kışkırtmayı amaçlamış, bu sebeple fesad cemiyetlerinden sayılmıştır.²⁶ Söz konusu cemiyet hakkında başka bir bilgiye arşiv vesikalarında rastlayamadık.

¹⁹ BOA, Y.A.HUS., D. 238 G. 1 (h.1308)

²⁰ BOA, Y.A.HUS., D. 262 G. 98 (h.1309)

²¹ BOA, HR.SYS., D. 2752 G. 39 (m.1892)

²² BOA, Y.PRK.TKM, D. 33 G. 63 (h.1312)

²³ BOA, MF.MKT., D. 95 G. 105 (h.1305)

²⁴ BOA, DH.MKT., D. 1474 G. 74 (h.1305)

²⁵ BOA, DH.MKT., D. 1482 G. 85 (h.1305)

²⁶ BOA, Y.PRK.DH., D. 2 G. 59 (h.1305)

8.Muhabbet Şirketi Cemiyeti

Kahramanmaraş civarında kurulan cemiyetin ne amaçla kurulduğunu mevcut belgelerden tam olarak belirlemek mümkün olmamıştır. Ancak cemiyetin siyasetten çok dîni bir takım kaygılarla kurulduğuna dair ipuçları bulunmaktadır.

İlk olarak Kahramanmaraş'ın Zeytun Kasabası'nda karşımıza çıkan cemiyetin Ermeni papazlarından Dirkovent'in başkanlığında kurulduğu ifade edilmektedir. Dirkovent, beş yüz kadar Ortodoks ve Katolik Ermeni ile birlikte cemiyeti kurmuştur.²⁷ Aynı cemiyetin Kahramanmaraş'ın Göksun ilçesinde yine bir papazın önderliğinde faal olduğu ifade edilmektedir. Deyr-i Kirkor isimli mahallede kurulan bu cemiyetin bir nevî 'mezheb' hüviyetinde olduğu, zararlı bir faaliyete rastlanılmadığı ifade edilmektedir.²⁸

9.Protestan Cemiyeti

Ermenilerin Protestan olmasında etkin güç olan Amerika, Ermenilere özerklik isteyen Ermeni Protestanların çeşitli fesad cemiyetleri açmasına da yardımcı olmuştur.²⁹ Ermeniler içinde ilk zamanlar pek kabul görmeyen Protestanlık, zaman zaman çatışmalara sebep olmuş, Osmanlı Devleti de Ermeniler'in Protestanlığa geçmelerine hoş bakmamıştır. Mesela, vefat eden bir Ermeni çocuğu, Protestan mezarlığına defnetmek isteyen baba, Ermenilerin şikayeti üzerine bunu gerçekleştirememiştir.³⁰ Zararsız olsa bazı cemiyetlere Protestan Ermenilerin üye olması da devlet tarafından uygun görülmemiştir.³¹

Nitekim Protestan Ermeniler'in açmış oldukları cemiyetlerin büyük çoğunluğunun yurt dışında olması, Osmanlı Devleti'nin Protestanlara olan karşıtlığını da göstermektedir. Özellikle Amerika, Almanya gibi güçler tarafından desteklenen ve buralarda kurulan cemiyetler, Ermeni gençlerini hedef almış ve Ermeni gençler devlet aleyhine kışkırılmaya başlanmıştır. Aynı durum Osmanlı Devleti sınırları içerisinde kurulmuş olan ve anılan devletler tarafından desteklenen cemiyetlerde de vuku bulmuştur. Merzifon'da kurulan Ermeni Protestan Cemiyeti,³² Antep'te Ermeni öğretmenler tarafından kurulan Ermeni Protestan Cemiyeti buna misâl teşkil etmektedir. Bu durumun Ermeni öğretmenler vasıtası ile yapılması da ayrı bir dikkat çekici husustur.³³ Protestan cemiyet, diğer bazı cemiyetlerden farklı olarak genelde mahalle içlerinde bir ev kiralayarak faaliyetlerini yürütmekte, bu evlerde tertipledikleri toplantılarla maksatlarına dair karar almaktadır.³⁴

²⁷ BOA, DH.MKT., D. 1546 G. 102 (h.1306)

²⁸ BOA, DH.MKT., D. 1664 G. 58 (h.1307)

²⁹ BOA, HR.SYS., D. 2739 G. 22 (m.1895); BOA, HR.SYS., D. 2855 G. 29 (m.1895)

³⁰ BOA, DH.MKT., D. 1584 G. 13 (h.1306)

³¹ BOA, DH.MKT., D. 1968 G. 85 (h.1309)

³² BOA, DH.MKT., D. 1658 G. 14 (h.1307)

³³ BOA, A.MKT.MHM., D. 79 G. 5 (h.1310)

³⁴ BOA, Y.PRK.AZJ., D. 22 G. 119 (h.1310)

Yurtdışında kurulan Protestan cemiyetlerin ne maksatla kurulduğu Osmanlı Devleti'nin zaman zaman bu devletlere göndermiş olduğu notaların içeriğinden anlaşılmaktadır. Washington Osmanlı sefirinin Amerika dışişleri bakanına bildirdiği bir notada bu durum açıkça görülmektedir. Osmanlı sefiri, Anadolu'da Ermeniler arasında meydana gelebilecek asayiş sorunlarından Amerika'da Protestanlar tarafından kurulan cemiyetlerin sorumlu olacağını bildirmiş, bu cemiyetlerin faaliyetlerinin sonlandırılmasını istemiştir.³⁵

Berlin'de Osmanlı Devleti tarafından burada görevlendirilen ancak devlet aleyhine çalışan Protestan papazların Osmanlı Devleti tarafından geri çağırıldığı nakledilmektedir. Bu papazların Sason'da Ermenilere ait toplu mezar bulunduğu iddialarda bulunarak etraflarındaki Ermenileri kışkırttığı da aktarılmaktadır. Söz konusu iddia devlet tarafından araştırılmış, söylenen yerde bulunan cesetlerin insan cesedi olup-olmadığının dahi tespit edilemediği ve ancak üç-dört yıl öncesine ait olduğu ifade edilmiştir.³⁶

Protestan Ermenilerin kurmuş oldukları cemiyetler çeşitli neşriyat tarafından da destek görmüştür. Ararat ve Hayk adındaki iki gazetenin, Protestan rahip Waldo Messaros'un Osmanlı Devleti aleyhine yaptığı konuşmaları neşrettiği³⁷ ve bu gazetelerin bu yayınlarından dolayı neşrine son verildiği vesikada belirtilmektedir.³⁸

10.Vatandaş Cemiyeti

Vatandaş ya da 'Vatandaşlar İttihadı' adı altında Antep'te faal olan cemiyetin kuruluşu İskenderiye'de yayım yapan 'Arav' isimli Ermeni gazetesi tarafından ilan edilmiştir. Cemiyeti doktor Hardunyan Nezresyan kurmuştur.

Cemiyetin kurulduğu tarih hakkında kesin bir malumat olmamasına rağmen XIX. yüzyılın sonlarında Marsilya'da, Portakalyan Matbaası'nda cemiyet ile ilgili bir nizamnamenin basılmış olması, cemiyetin XIX. yüzyılın sonlarında kurulduğunu göstermektedir.³⁹ Devletin cemiyet hakkında yapmış olduğu tahkikat neticesinde, cemiyetin Anadolu'da karışıklık çıkarmak için Ermeni gençlerini örgütleme amacı taşıdığı belirlenmiş ve cemiyet fesad cemiyeti olarak değerlendirilmiştir.⁴⁰

11.Ermeni Suikast Cemiyeti

Ulaşabildiğimiz vesikalarda cemiyetle ilgili pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Ermeni dava vekillerinden Haçik'in öldürülmesi olayı ile adı duyulan cemiyetin, bunun haricinde herhangi bir suikast teşebbüsünün olup olmadığını da bilemi-

³⁵ BOA, Y.A.HUS., D. 321 G. 10 (h.1312)

³⁶ BOA, Y.PRK.EŞA., D. 21 G. 46 (h.1312)

³⁷ BOA, HR.SYS., D. 61 G. 16 (m.1892)

³⁸ BOA, HR.SYS., D. 2829 G. 50 (m.1894); BOA, HR.SYS., D. 2753 G. 29 (m.1894)

³⁹ BOA, A.MKT.MHM., D. 748 G. 29 (h.1306)

⁴⁰ BOA, İ.DUİT., D. 174 G. 26 (h.1335)

yoruz.⁴¹ Cemiyetin Osmanlı Devleti'nde gerçekleştirilmesi düşünülen ya da gerçekleştirilen suikastlarla ilgisi de elimizdeki vesikalardan anlaşılamamaktadır. Muhtemelen cemiyete mensup kişiler gerçekleştirdikleri, yukarıda bahsettiğimiz tek vakıdan sonra tutuklanmışlar ve cemiyet de kapatılmıştır.⁴²

12. İhtilalci Ermeniler Cemiyeti

Cemiyetin kimler tarafından ve nerelerde kurulduğuna dair bilgi bulunmakla birlikte, aynı isimle çok sayıda kurulduğu ilgili vesikalardan anlaşılmaktadır. Gerek yurt içinde, gerekse yurt dışında faal olan bu cemiyetlerin amacının 'Osmanlı Devleti'ndeki azınlıkları kışkırtarak Anadolu'daki asayiş bozmak' olduğu tespit edilmiştir. Cemiyetlerin fanatik Ermeni cemiyetleri olan 'Taşnak' ve 'Hınçak'la olan ilişkileri de bunu doğrulamaktadır.

Osmanlı Devleti'nin mezkûr cemiyetleri yakından takip ettiği, cemiyetlerin faaliyetlerine engel olmak için âzamî gayret gösterdiği anlaşılmaktadır. Ermenileri ihtilale teşvik ederek, bozgunculuk çıkarmaları hususunda çalışmalar yürüten Kayseri din adamlarından Hasrof Efendi'nin, suçunu itiraf etmesi üzerine yargılanarak idamına karar verildimesi ve Hasrof'un yanı sıra cemiyetin üyesi olarak tutuklanan Simon Seferyan'ın da sekiz sene hapse mahkûm edilmesi devletin bu cemiyetleri oldukça ciddiye aldığını göstermektedir.⁴³ 1897 tarihli bir vesikada da Ermeni İhtilal Komitesi'nin altı güne kadar Osmanlı Devleti'nde isyan çıkarmak üzere tertibatlandıkları ancak bir Romanyalı vatandaşın ihbarıyla hadisenin başlamadan bitirildiği ifade edilmektedir.⁴⁴ Paris'te Ermeni İhtilal Cemiyeti'ne mensup Arparyan isimli Ermeni'nin cemiyet adına topladığı paraları kendi şahsı için kullandığının tespit edilmesi de ihtilal cemiyetlerinin maddî gücüne dikkat çekmektedir.⁴⁵

Devletin tahkikatına rağmen güçlenen ihtilal cemiyetlerinin daha sistemli hale getirilmesi için çalışmaların yapıldığı da görülmektedir. İlk olarak cemiyetler 'İttihad-ı Efkâr'⁴⁶ ismi altında birleştirilmeye çalışılmıştır. Daha sonra cemiyet üyeleri haftanın belirli günleri mûtâd toplantılar yapmaya başlamış, yaptıkları toplantıların sonuçlarını içeren belgeleri bir araya getirip yayımlayarak Ermeniler arasında yaymaya çalışılmışlardır.⁴⁷

Dâhiliye Nezâreti, Ermeni İhtilal Cemiyetleri'nin gerçekleştirmiş olduğu toplantıları, toplantıdan çıkan sonuçları ve bunların neşredilmesindeki amacı içeren bir kitap yayımlamıştır. 'Kırmızı Kitap' olarak isimlendirilen kitapta Ermeni

⁴¹ BOA, Y.PRK.ZB., D. 6 G. 32 (h.1308)

⁴² BOA, Y.PRK.BŞK., D. 20 G. 12 (h.1308)

⁴³ BOA, DH.EUM., D. 10 G. 58 (h.1333)

⁴⁴ BOA, HR.TO., D. 354 G. 80 (m.1897)

⁴⁵ BOA, Y.PRK.TKM., D. 42 G. 59 (h.1317)

⁴⁶ BOA, ZB., D. 322 G. 83 (h.1324)

⁴⁷ BOA, DH.EUM. 2.Şb, D. 12 G. 19 (h.1333)

cemiyetlerinin iç yüzü, dönemin şartları içinde anlatılmaktadır.⁴⁸

Siyâsî olarak yapılan Ermeni İhtilal Cemiyetleri'nden ayrı olarak fakir olan Ermeni kız çocuklarının eğitim görmesi için kadınlar tarafından kurulan bir cemiyetin de Ermeni İhtilal Cemiyetleri'ne destek vermesi, ihtilale zemin hazırlayan faaliyetler içinde bulunması⁴⁹ dikkat çekicidir. Bu durum, Ermenilerin ne-redeyse tüm halkına sirayet etmiş görünmektedir. Nitekim sonraki yıllarda bu ve benzeri cemiyetler sadece Ermeniler için değil, Osmanlı Devleti'nde yaşamalarını sürdüren tüm gayrı-Müslim tebeaya da aynı çağrılar yaptıkları ve onları da kendi ihtilallerine teşvik ettikleri⁵⁰ anlaşılmaktadır.

13.Arpeyar Arpeyaryan Cemiyeti

Cemiyet hakkında vesikalarda pek bilgi bulunmamaktadır. 'Hayrenik' isimli Ermeni gazetesine destek veren cemiyetin amacının Ermeni gençleri örgütleyerek Osmanlı Devleti'nde karışıklık çıkarmak olduğu ifade edilmektedir.⁵¹

14.Ermeni Cemiyet-i Müttehede-i Fesadiyesi

Yurt dışında kurulan cemiyetin birden fazla merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Cemiyet, birden fazla cemiyetin bir araya gelmesiyle oluşmuş ve bu yüzden 'müttehede' olarak anılmıştır. Londra, Marsilya ve Cenevre'de faaliyette bulunan cemiyet, buralardan Osmanlı Devletinde yaşayan Ermenilere mektup, telgraflar göndererek Anadolu'da çıkarılması planlanan karışıklıklar için teşvikte ve maddî destekte buldukları ifade edilmektedir. Cemiyetin göndermiş olduğu kimi mektuplar ve telgraflar Zabtiye Nezareti tarafından ele geçirilmiştir. Ele geçirilen mektup ve telgraflarda cemiyetin bir takım büyük devletlerden bağımsızlıkları için yardım istedikleri ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine 'fesad' cemiyetleri' arasında adı geçmeye başlayan cemiyetin faaliyetleri yasaklanmış, yapacakları neşriyatın yurda sokulmaması hususunda gerekli devlet birimleri bilgilendirilmiştir.⁵²

15.Cemiyet-i Tasarrufiyye-i Şarkkiye

XIX. yüzyılın sonlarında siyâsî amaçla kurulmayan nadir cemiyetlerdendir. Cemiyetin Ermenilerle birlikte Müslümanlar tarafından kurulduğu ve kuruluş amacının da 'Makriköy'de yeni bir yerleşim yeri oluşturmak olduğu ifade edilmektedir.⁵³

Ancak daha sonra cemiyetin Ermeni üyelerinin ellerinde bulunan arazileri satarak değerlendirmek amacıyla kurulduğu ve bu şekilde yeni yerleşim yerlerinin oluşturulmaya çalışıldığı ortaya çıkmıştır. 'Makriköy' olarak isimlendirilen

⁴⁸ BOA, DH.EUM. 2.Şb, D. 26 G. 50 (h.1334)

⁴⁹ BOA, DH. MKT., D. 1579 G. 96 (h.1306)

⁵⁰ BOA, Y.PRK.UM., D. 38 G. 70 (h.1314)

⁵¹ BOA, Y.PRK.DH., D. 4 G. 34 (h.1308)

⁵² BOA, İ. DH., D. 1249 G. 97949 (h.1309); BOA, HR. SYS., D. 2865 G. 23 (m.1904)

⁵³ BOA, Y.PRK.BŞK., D. 24 G. 30 (h.1309)

ve bugün 'Bakırköy' olarak bilinen yerde arazileri bulunan Ermenilerin bu şekilde buralarda yeni bir yerleşim yeri kurma istekleri devlet tarafından hoş karşılanmamıştır. Yapılan tahkikat neticesinde belirlenen bu durum üzerine cemiyetin tüm faaliyetleri yasaklanmıştır.⁵⁴

Cemiyetin kapatılmasından sonra Galata'da aynı isim ve amaçla yeni bir cemiyet açıldığı haberi alınmışsa da yapılan tahkikat neticesinde böyle bir şeyin olmadığı anlaşılmıştır.⁵⁵

16.Dinamit Cemiyet-i Fesadiyesi

Cemiyetin nerede kurulduğuna ve faaliyetlerine dair ciddi bir bilgi bulunmamakla beraber, cemiyete üye olduğu tespit edilen Romanya'daki bir Ermeni'nin cebinden 'Nazar' isimli Ermeni namına yazı bulunduğu ve yapılan incelemeler sonucunda bunun Ermeni Avedis Nazar olduğu, adı geçen Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne gelmeleri halinde tutuklanmaları gerektiği ifade edilmektedir.⁵⁶

17.Anglo-Armenian Cemiyeti

'İngiliz Ermeni Dostları Cemiyeti' olarak da anılan Anglo-Armenian Cemiyeti, Londra'da kurulmuştur. Londra'da yayın yapan Daily News Gazetesi tarafından da desteklenen cemiyet, Ermenilere muhtariyet verilmesi yönündeki neşirleriyle öne çıkmaktadır. Gazetenin yaptığı neşirler ve cemiyetin faaliyetlerini de Osmanlı Devleti'ne Artin Nalbandyan isimli Ermeni bir kitapçı ihbar etmiştir.⁵⁷ Daily News'in yayınlarının yanı sıra yine bu gazete ve anılan cemiyetin teşvikiyle kurulan Anglo-Armenian Gazetesi de cemiyetin yayın organı konumundadır.⁵⁸

18.Ermeni Muhibb-i Vatan Cemiyeti

Cemiyet fanatik Ermeni milliyetçileri tarafından kurulmuştur. Diğer gayri-Müslimler tarafından Osmanlı Devleti aleyhine düzenlenen toplantılara katılarak Ermenilerin bağımsızlığı üzerine konuşmalar yapan cemiyet üyeleri aynı zamanda yurt dışında yayımlanan gazetelerle de işbirliği içerisinde olmuştur.⁵⁹ Osmanlı askerlerinin Ermenilere zulmettiğine dair asılsız şikâyetlerini Times gibi gazeteler vasıtasıyla Avrupa'ya duyurmaya çalışan cemiyet, faaliyetlerini bu sahada sürdürmüştür.⁶⁰

19.Kırımıyan Cemiyeti

İstanbul Ermeni patriklerinden Kırımıyan ve kardeşi Harno Bağışyan

⁵⁴ BOA, Y.MTV., D. 56 G. 69 (h.1309)

⁵⁵ BOA, ZB., D. 315 G. 69 (h.1316)

⁵⁶ BOA, Y.A.HUS., D. 260 G. 69 (h.1309)

⁵⁷ BOA, Y.A.HUS., D. 277 G. 25 (h.1310); BOA, HR.SYS., D. 2752 G. 66 (h.1309)

⁵⁸ BOA, HR.SYS., D. 2826 G. 27 (m.1893)

⁵⁹ BOA, HR.SYS., D. 2870 G. 72 (m.1903)

⁶⁰ BOA, Y.PRK.EŞA., D. 20 G. 82 (h.1312)

Karakin'in başkanlık ettiği cemiyet önce İstanbul'da sonra aynı isimle Newyork'ta kurulmuştur. İstanbul'da ve Newyork'ta kurulan cemiyetler arasında, aynı ismi taşımaları dışında, herhangi bir yakınlık tespit edemedik ancak yapılan tahkikat neticesinde her iki cemiyetin de fesad cemiyeti olduğu ifade edilmektedir.⁶¹

20.Narlıkapı Ermeni Şirketi İlane Cemiyeti

Cemiyet, maddi durumları iyi olmayan Ermenilere yardım amacıyla bizzat İstanbul Ermeni Patrikhanesi tarafından kurulmuştur. Ruhsatsız kurulduğu tespit edilen cemiyet kapatılmış, buna rağmen patriklik tarafından yine ruhsatsız biçimde tekrar açılan cemiyet Ermeni patriği ihtar edilerek tekrar kapatılmıştır.⁶² Bunun üzerine patriklik gerekli işlemleri tamamlamış ve cemiyeti üçüncü kez tekrar açmıştır.⁶³ Narlıkapı Ermeni Kilisesi'nin yardımıyla, Ermenilerin önde gelen ailelerini bir araya getirerek toplantı yapmak için devletten izin isteyen cemiyete devlet izin vermemiştir.⁶⁴ Buna rağmen toplantı gerçekleştirilmiş, durumu tahkik eden devlet yetkilileri, toplantıya da katılarak, toplantıda sadece ruhanilerin seçiminin yapıldığını müşahade etmiş ve herhangi bir zararlı faaliyete rastlamadıklarından cemiyet hakkında işlem yapmamışlardır.⁶⁵

21.Truşak (Tarosak) Cemiyeti

Ermenilerin kurdukları cemiyetler içinde belki de en fanatiklerinden birisi olan bu cemiyet, bölücü Ermeni cemiyetlerinden Taşnak'ın da öncüsü sayılmaktadır. Ermeni milletinin bağımsızlığını amaç edinen cemiyet zaman zaman Hınçak Cemiyeti ile de işbirliği içinde olmuş, Hınçak Cemiyeti üyelerini ihtilal için birliğe davet eden mektuplar göndermişlerdir.⁶⁶ İngiliz Ermeni Cemiyeti ile birlikte zararlı faaliyetler yürüten cemiyet, Tiflis'te 'Truşak' ismi ile gazete neşretmiştir. Gazete İngiliz ve Rusların yardımıyla daha sonra 'Hınçak' adı altında yayımlanmaya başlamıştır.⁶⁷

Zararlı faaliyetleri tespit edilen cemiyetin liderleri için Osmanlı Devleti'nde tutuklama kararı çıkartılmış, yurt dışında yaptıkları neşriyatın yurt içine sokulması ve dağıtılması önlenmeye çalışılmıştır.⁶⁸ Mısır'da 'Şura-yı Osmani' adı altında kurulan bir başka bölücü örgütle de işbirliği içinde olan cemiyet, maddi kazanç elde edebilmek için Ermeni piyangosu düzenlemiş ancak bu faaliyetleri

⁶¹ BOA, DH.MKT., D. 1626 G. 61 (h.1306); BOA, Y.PRK.AZJ., D. 17 G. 96 (h.1308); BOA, Y.A.HUS., D. 313 G. 121 (h.1312)

⁶² BOA, DH.MKT., D. 401 G. 18 (h.1313)

⁶³ BOA, A.MKT.MHM., D. 626 G. 21 (h.1313)

⁶⁴ BOA, İ.HUS., D. 98 G. 1320/R-08 (h.1320)

⁶⁵ BOA, Y.A.HUS., D. 432 G. 25 (h.1320)

⁶⁶ BOA, Y.PRK.TKM., D. 38 G. 62 (1314)

⁶⁷ Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi, Ankara 1998, I, 3

⁶⁸ BOA, ZB., D. 591 G. 59 (h.1322)

de Osmanlı Devleti tarafından tedbir alınarak önlenmiştir.⁶⁹

Cemiyetin özellikle Batum ve çevresinde Hınçak Cemiyeti ile birlikte, karışıklık çıkarmak için uygun zamanı bekledikleri, diğer fesad cemiyetleri ile de sürekli irtibat halinde oldukları ifade edilmektedir.⁷⁰

22.Kırmızı Komite Cemiyeti

İskenderiye’de Ermeni kadınlar tarafından kurulan ve zararlı faaliyetleri olduğu bildirilen ‘Kırmızı Haç Cemiyeti’nden⁷¹ ayrı olarak Beyoğlu ve Samatya tarafında kurulan ‘Kırmızı Komite’ adı verilen cemiyetin de devlet aleyhine çalışmalar yaptığı tespit edilmiştir.⁷² Cemiyetle birlikte Muş Ermeni murahhasası Rahip Hareharyon’un Balıkpazarı Kilisesi’ndeki Ermenilerin bağımsızlığı hakkındaki konuşmaları dolayısıyla gereken tedbirler alınmış ve rahip ikaz edilerek, cemiyetin de ivedilikle kapatılması kararlaştırılmıştır.⁷³

23.Ermenî Zâdegân Cemiyeti

Ermeni cemiyetleri içerisinde belki de fesad cemiyeti olarak kurulmayan ve hatta fesad cemiyeti olarak kurulan Ermeni cemiyetlerin karşısında olan bir cemiyettir. Cemiyetin zaman zaman fesad hareketleri içerisinde bulunan Ermenilere ve din adamlarına mektup göndererek, fesad hareketlerinden vazgeçmeleri gerektiğini tavsiye ettikleri anlaşılmaktadır. Cemiyetin Budapeşte’de kurulmuş olabileceğine dair vesikada bir ipucu olmasına rağmen, nerede ve ne zaman kurulduğu kesin olarak belli değildir.⁷⁴

24.Genç Hıristiyanlar Cemiyeti

Cemiyet, sadece Ermenilere özgü bir cemiyet olmamakla birlikte, Ermenilerin daha etkin olarak faaliyette bulunduğu bir cemiyettir. İstanbul’da Ermenice olarak neşredilen gazetelerde bu cemiyete hitaben yazılmış yazılar da bunu desteklemektedir.⁷⁵ Cemiyetin bir toplantısına katılan Ermima isimli Ermeni papazın, toplantıda Osmanlı Devleti aleyhine konuşma yapması da cemiyetin Ermeniler tarafından etkin şekilde kullanıldığını göstermektedir.⁷⁶

Cemiyet, Ermeni gençleri üzerinde baskı kurarak Anadolu’da bir karışıklık çıkarmak hedefindedir. Bu amaçla Ermeni gençlerini zaman zaman bir araya getiren cemiyet ileri gelenleri, devlet tarafından ‘mızır’ olarak nitelendirilen neşriyatı okumakta ve bu gençlerden topladıkları paraları yurt dışında kurulmuş

⁶⁹ BOA, ZB., D. 599 G. 82 ve 86 (h.1320)

⁷⁰ BOA, Y.PRK.UM., D. 36 G. 4 (h.1314)

⁷¹ BOA, MF.MKT., D. 761 G. 61 (h.1321)

⁷² BOA, Y.PRK.ZB., D. 16 G. 95 (h.1313)

⁷³ BOA, A.MKT.MHM., D. 626 G. 52 (h.1313)

⁷⁴ BOA, Y.MTV., D. 141 G. 23 (h.1313)

⁷⁵ İstanbul’da Ermenice yayımlanan Perakin isimli gazetenin ‘Hutbe’ isimli yazı için bkz: BOA, Y.PRK.DH., D. 7 G. 72 (h.1311)

⁷⁶ BOA, Y.A.HUS., D. 358 G. 20 (h.1314)

fesad cemiyetlerine göndererek onlara destek olmaktadır.⁷⁷

Cemiyetin faaliyetlerini engellemeye çalışan Osmanlı Devleti, bunda yeteri kadar başarılı olamayınca cemiyete üye gençlerden bir kısmını ibret için Ermeni nüfusu olmayan şehirlere gönderilmesini kararlaştırmış ve bu şekilde cemiyetin faaliyetlerinin kısıtlanabileceğine hükmetmiştir.⁷⁸

25.Hydepark Ermeni Cemiyeti

Üyelerinin az olduğu bilinen cemiyet, Ermenilerden meslek itibarıyla pek öne çıkmayan kimseler tarafından kurulmuştur. Cemiyetin amacının Anadolu'da karışıklık çıkarmak olmadığı ancak Avrupa Devletleri'nden Osmanlı Devleti'nde karşılaştıkları zorlukları çözmeleri hususunda yardım istemek olduğu aktarılmaktadır.⁷⁹

26.Ermeni Müdafaa-i Nefs Cemiyeti

Amerikalı zengin Ermeni iş adamları tarafından Amerika'da kurulan cemiyetin fesad cemiyeti⁸⁰ olduğuna dair bilgi bulunmaktadır. Bu bilgi haricinde herhangi bir kayda rastlayamadık.

27.Fukara-perver Nisvan Cemiyeti

Ermeni ihtilal komitelerine yardım eden Ermeni kadınlarından farklı bir komuda kurulan bu cemiyet, daha çok kimsesiz ve yardıma muhtaç Ermeni çocuklarına hizmet etmeyi amaç edinmiştir. Ermenilerden fukara olanlara yardım amacıyla kurulan cemiyetler, kuruldukları bölgedeki Ermeni Kilisesi'nin denetimi ve sorumluluğu altındadır. Bu tür yardım cemiyetlerinde meydana gelebilecek yolsuzluklardan kiliselerden ziyade patrikler sorumlu tutulmaktadır. İstanbul'da kurulan bu cemiyet için de aynı durum söz konusudur. Yapılan tahkikat neticesinde cemiyetin herhangi bir zararlı faaliyetine rastlanılmamıştır.⁸¹

Benzer şekilde kurulan ve yapılan tahkikat neticesinde zararlı faaliyetlerinin olmadığı tespit edilen cemiyetler⁸² sayesinde, cemiyetlerin faaliyetlerinin sürekli olmasına ve yayılmasına sebep olmuş, devlet de cemiyetin düzenlemiş olduğu yardım organizasyonlarına müsaade ederek buna katkıda bulunmuştur.⁸³

SONUÇ

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ermenilerin Osmanlı Devleti aleyhine

⁷⁷ BOA, Y.A.HUS., D. 308 G. 28 (h.1312)

⁷⁸ BOA, DH.MKT., D. 1382 G. 93 (h.1304)

⁷⁹ BOA, Y.PRK.EŞA., D. 25 G. 41 (h.1314)

⁸⁰ BOA, İ.DUİT., D. 145 G. 101 (h.1319)

⁸¹ BOA, ZB., D. 311 G. 70 (h.1324)

⁸² BOA, Y.MTV., D. 227 G. 116 (1319)

⁸³ BOA, ZB., D. 388 G. 160 (h.1322); BOA, ZB., D. 321 G. 121 (h.1324); BOA, DH.MKT., D. 1659 G. 5 (h.1324); BOA, DH.EUM. 2.Şb., D. 64 G. 6 (h.1337)

bir takım faaliyetlere girişmesinin sebebi kurmuş oldukları cemiyetlerin 'ayrılıkçı' düşünceleriyle açığa çıkmaktadır. Uzun yıllar herhangi ciddi bir sorunla karşılaşmadan Osmanlı Devleti'nde yaşamış, bürokraside önemli makamlar ve buna paralel olarak servetler elde etmiş Ermenilerin, Osmanlı Devleti'nin son döneminde sîyâsî bir takım kaygılarla, mûzır faaliyetlerde bulunmasını anlamak gerçekten güçtür. Avrupa, Rusya ve Amerika'nın Ermeniler üzerinden yürüttükleri siyasetin Ermeniler arasında bu şekilde neşvünemâ bulması, devletin Ermenilere olan güvenini de zedelemiş, kurulan cemiyetlerin birçoğu derhal kapatılmıştır. Neticede Ermeniler de Rumlar gibi devletine isyan etmekte tereddüt etmeyen bir millet haline gelmiştir.

Kaynaklar:

- » Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi, Ankara 1998
- » BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)
- » A.MKT.MHM. (Sadâret Mektub-i Kalemî Mühimme Kalemî), D. 626 G. 21
- » A.MKT.MHM., D. 626 G. 52
- » A.MKT.MHM., D. 748 G. 29
- » A.MKT.MHM., D. 79 G. 5
- » DH.EUM. 2.Şb. (Dâhiliye Emniyet-i Umûmiye), D. 12 G. 19
- » DH.EUM. 2.Şb, D. 26 G. 50
- » DH.EUM. 2.Şb., D. 64 G. 6
- » DH.EUM., D. 10 G. 58
- » DH. MKT. (Dâhiliye Mektub-i Kalemî), D. 1579 G. 96
- » DH.MKT., D. 1341 G. 59
- » DH.MKT., D. 1382 G. 93
- » DH.MKT., D. 1409 G. 22
- » DH.MKT., D. 1426 G. 52
- » DH.MKT., D. 1433 G. 108
- » DH.MKT., D. 1474 G. 74
- » DH.MKT., D. 1482 G. 85
- » DH.MKT., D. 1512 G. 109
- » DH.MKT., D. 1546 G. 102
- » DH.MKT., D. 1584 G. 13
- » DH.MKT., D. 1626 G. 61
- » DH.MKT., D. 1658 G. 14
- » DH.MKT., D. 1659 G. 5
- » DH.MKT., D. 1664 G. 58
- » DH.MKT., D. 1752 G. 27
- » DH.MKT., D. 1968 G. 85
- » DH.MKT., D. 1993 G. 45
- » DH.MKT., D. 401 G. 18
- » HR. SYS. (Hâriciye, Siyâsî), D. 2865 G. 23
- » HR.SYS., D. 2739 G. 22
- » HR.SYS., D. 2752 G. 39
- » HR.SYS., D. 2752 G. 66
- » HR.SYS., D. 2753 G. 29
- » HR.SYS., D. 2826 G. 27
- » HR.SYS., D. 2829 G. 50
- » HR.SYS., D. 2855 G. 29
- » HR.SYS., D. 2870 G. 72
- » HR.SYS., D. 33 G. 63
- » HR.SYS., D. 61 G. 16
- » HR.SYS., D. 73 G. 86
- » HR.TO., D. 112 G. 136
- » HR.TO., D. 112 G. 56
- » HR.TO., D. 351 G. 89
- » HR.TO., D. 354 G. 80

- » İ. DH. (İrâde, Dâhiliye), D. 1249 G. 97949
- » İ.DUİT. (İrâde, Dosya Usûlü), D. 145 G. 101
- » İ.DUİT., D. 174 G. 26
- » İ.HUS. (İrâde Husûsî), D. 98 G. 1320/R-08
- » MF.MKT. (Maarif, Mektub-i Kalemî), D. 761 G. 61
- » MF.MKT., D. 95 G. 105
- » Y.A.HUS. (Yıldız Perakende Husûsî Mârûzât), D. 235 G. 19
- » Y.A.HUS., D. 209 G. 18
- » Y.A.HUS., D. 238 G. 1
- » Y.A.HUS., D. 260 G. 69
- » Y.A.HUS., D. 262 G. 98
- » Y.A.HUS., D. 276 G. 63
- » Y.A.HUS., D. 277 G. 25
- » Y.A.HUS., D. 279 G. 129
- » Y.A.HUS., D. 308 G. 28
- » Y.A.HUS., D. 313 G. 121
- » Y.A.HUS., D. 321 G. 10
- » Y.A.HUS., D. 358 G. 20
- » Y.A.HUS., D. 432 G. 25
- » Y.MTV. (Yıldız Mütenevî Mârûzât Evrâkı), D. 141 G. 23
- » Y.MTV., D. 227 G. 116
- » Y.MTV., D. 56 G. 69
- » Y.PRK.AZJ. (Yıldız Perakende Evrâkı Arzuhal ve Journaller), D. 17 G. 96
- » Y.PRK.AZJ., D. 22 G. 119
- » Y.PRK.AZN. (Yıldız Perakende Evrâkı Adliye ve Mezâhip Nezareti), D. 4 G. 74
- » Y.PRK.BŞK., D. 20 G. 12
- » Y.PRK.BŞK., D. 24 G. 30
- » Y.PRK.DH. (Yıldız Perakende, Dâhiliye), D. 2 G. 59
- » Y.PRK.DH., D. 4 G. 34
- » Y.PRK.DH., D. 7 G. 72
- » Y.PRK.EŞA. (Yıldız Perakende Evrâkı Elçilik, Şehbenderlik, Ateşemiliterlik), D. 20 G. 82
- » Y.PRK.EŞA., D. 21 G. 46
- » Y.PRK.EŞA., D. 25 G. 41
- » Y.PRK.TKM. (Yıldız Perakende Evrâkı Tahrirât-ı Ecnebiye), D. 11 G. 10
- » Y.PRK.TKM., D. 33 G. 63
- » Y.PRK.TKM., D. 33 G. 63
- » Y.PRK.TKM., D. 38 G. 62
- » Y.PRK.TKM., D. 42 G. 59
- » Y.PRK.UM. (Yıldız Perakende Evrâkı Umûmiye), D. 36 G. 4
- » Y.PRK.UM., D. 38 G. 70
- » Y.PRK.ZB. (Yıldız Perakende, Zaptiye), D. 16 G. 95
- » Y.PRK.ZB., D. 6 G. 32
- » ZB. (Zaptiye), D. 311 G. 70
- » ZB., D. 315 G. 69
- » ZB., D. 321 G. 121
- » ZB., D. 322 G. 83
- » ZB., D. 388 G. 160
- » ZB., D. 591 G. 59
- » ZB., D. 599 G. 82 / 86